

A diplomások létszámnövekedésének társadalmi hatásai a 20. század ötvenes–hatvanas éveiben

A régi *Valóságban* 1981-ben jelent meg cikkem a diplomás túltermelésről, általában a diplomások társadalmi szerepéről Magyarországon a második világháború előtt és után, nagyjából a hatvanas évek elejéig.¹ Nagyjából, írom, mert a téma két fontos elemére akkor nem térhettem ki; az egyik a *Magyar Dolgozók Pártja* (MDP) és utóda, a *Magyar Szocialista Munkáspárt* (MSZMP) szociális összetételének megváltozása az ötvenes évek folyamán, ezzel foglalkozom a *Történelmi Szemle* legutóbbi számában közölt tanulmányomban.² A másik a magyar értelmiség 1956-os exodus, amelynek fő vonásait az alábbiakban próbálom meg vázolni. A diplomások társadalmi helyzetének változásait a hatvanas években annak idején (1981-ben) csak érinteni tudtam, a megfelelő távlat hiánya és a kényes problémák bősége miatt, de nem kevésbé az 1963 utáni statisztikai adatok szociológiai feldolgozatlansága miatt is.³

1981-es (és 1980-as) írásom alaptézise, hogy kisebb mértékben már 1905 körül, majd Trianon után drámai erővel jelentkezett a diplomás túltermelés Magyarországon. A változó rezsimok az egyetemi hallgatók és a szellemi foglalkozásúak számának mesterséges korlátozására törekedtek, az ötvenes évek végéig öt vagy hat kampányban, amelyek mindig együtt jártak a politikailag nemkívánatos elemek minél szélesebb körének kiszorításával, tragikus eszközökkel és következményekkel. Újabb tanulmányomban⁴ igyekeztem alaposabban jellemezni és adatokkal alátámasztani annak a kísérletnek sikertelenségét, amely az 1945 utáni évtizedben a régi államapparátus lerombolásával egyidejűleg az államszervezet személyi állományának teljes kicserélésére irányult.

Tagadhatatlan, hogy a második világháború után egy ideig még valóban markáns averzió jellemezte a „régit” és „új” értelmiség viszonyát. Ezt tudatosan

---

1 Hajdu Tibor: Az értelmiség számszerű gyarodásának következményei a második világháború előtt és után. *Valóság* 24(1981) 7. sz. 1–22. – Vö. *Uő*: Az értelmiség számszerű gyarodásának következményei az első világháború előtt és után. *Valóság* 23(1980) 7. sz. 21–34.

2 Hajdu Tibor: Hogyan alakult át a munkáspárt a bürokrácia pártjává? (1948–1956). *Történelmi Szemle* 48(2006) 309–336.

3 Már 1981-es tanulmányom után jelent meg *Andorka Rudolf* alapvető munkája: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Bp. 1982., továbbá *Ladányi Andor*, *Karády Viktor* és mások fontos művei és az újabb történelmi-statisztikai kiadványok.

4 Hajdu T.: Hogyan alakult át a munkáspárt a bürokrácia pártjává? i. m.

táplálták felülről, de túl ezen jó ideig összetalálkozott az alulról jöttek kisebbségi érzése és érzékenysége, a régi rendszer, a háború emléke és megtestesítői – például a ludovikás katonatisztek – iránti ellenszenv a régi úri réteg részben neveltetéséből, előítéleteiből, részben fájdalmas, sokszor tragikus élményeiből táplálkozó idegenkedésével. E mellett a „kiemelt káderek” egy része valóban műveletlen és alkalmatlan volt, ennél nagyobb részük bár tehetségesnek és fejlődőképesnek bizonyult, szögletes modora, hiányos általános műveltsége, családi környezete révén láthatóan elkülönült – egy ideig.

A fentiekre még visszatérünk, itt a probléma másik oldalára utalnék: nem vált be a régi, lenini elképzelés,⁵ hogy az egy-két évre kiemelt munkáskáderek visszatérnek a munkapad mellé, cserélődnek s így a munkásosztály tagjai maradnak. Aki egyszer íróasztalhoz vagy tisztí egyenruhához jutott, többnyire ragaszkodott hozzá, sőt gyermekeit is igyekezett iskoláztatni, tehát lassan, de biztosan elszakadt osztályától. Annál inkább, mert régi munkástársaik egyre kevésbé érezték azonosságot vagy szolidaritást velük. Igaz, a kiemelt káderek egy része hamarosan – vagy mert alkalmatlannak bizonyult, vagy mert nem szerette meg az irodai munkát, vagy éppen mert 1956-ban csalódott a „proletárdiktatúrában” – visszatért eredeti foglalkozásához, de még az ő visszailleszkedésük sem ment mindig simán.⁶

Másrészt, miután az 1948–1950-ben kiépülő túlzott centralizáció addig nem látott méretű nyilvántartási és ellenőrző apparátust növesztett, ennek alsó szintjein lassan el tudott helyezkedni az elbocsátott régi tisztviselők egy része is. A „fehérgallérosok” (és egyenruhások) létszáma így alakult:⁷

1. táblázat

Szellemi dolgozók Magyarországon, 1930–1963

Év	Értelmiségi	Egyéb szellemi	A dolgozók
1930	58 ezer	214 ezer	7%-a
1949	73 ezer	291 ezer	8,4%-a
1960	142 ezer	653 ezer	16,7%-a
1963	157 ezer	742 ezer	19,3%-a

5 Ez főleg az Állam és forradalomból ismerhető meg, de Lenin és munkatársai számos más írásából is.

6 E sorok íróját 1960 körül két éven át Csepelre küldték munkásmozgalom-történeti pártsemináriumot vezetni. A résztvevők között érdeklődésüknek megfelelően jó néhány ilyen korábban „kiemelt” munkásigazgató stb. volt, aki a fenti okok valamelyike miatt pár év után visszatért Csepelre. Sértődötten panaszkodtak, hogy bár a rövid távollét nem okozott nehézséget a régi szerzők kezbevételekor, egykori barátaik, szaktársaik milyen nehezen fogadták vissza őket.

7 *Andorka Rudolf–Harcza István–Kulcsár Rózsa*: A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. Bp. 1975. (Statistikai időszaki közlemények 343.)

Ennek megfelelően minél nagyobbra akarták emelni az egyetemi és főiskolai hallgatók számát.⁸

2. táblázat

Egyetemi és főiskolai hallgatók Magyarországon, 1937–1961

Tanév	Létszám	Tanév	Létszám
1937–1938	12 881	1951–1952	40 431
1941–1942	16 663 (Kolozsvar nélkül)	1952–1953	48 622
1946–1947	25 252	1953–1954	60 867
1947–1948	30 907	1954–1955	51 163
1948–1949	23 247	1957–1958	35 867
1950–1951	32 501	1960–1961	44 585

Nagy Imre 1953-as kormányprogramjában javasolta az egyetemi létszám mérséklését és a nívó emelését. Az 1953–1954-es tanévre az elsőéves nappali létszámtervet 14,8%-kal csökkentették, jóval nagyobb mértékben fogták vissza az esti képzést. 1953-ban megszüntettek több fiatal főiskolát, köztük a Vörös Akadémiát, 1955-ben a szolnoki Közlekedési Egyetemet. Nagy Imre leváltása után ez a tendencia rögtön megfordult: sőt a Politikai Bizottság 1955. június 30-i ülése Rákosi javaslatára kimondta, hogy az 1955–1956-os tanév felvételije során biztosítani kell a munkás-paraszt származású elsőévesek 63%-os, a jogi karon 70%-os arányát. Ez azonnal jelentkezett a jelesen érettségizettek arányának nagymérvű csökkenésében a felvettek között.⁹

Az ötvenes évek elején a mennyiségi növekedés gyorsítására jelentősen emelték a már 1946-ban megindított esti tagozatok létszámkeretét, majd bevezették a levelező oktatást is.

3. táblázat

Esti és levelező hallgatók aránya az összes főiskolai hallgatók között¹⁰

Év	Arány	Év	Arány
1952	26,4%	1957	38,0%
1953	28,0%	1959	32,1%
1954	29,2%	1961	35,2%
1955	34,5%	1962	40,2%
1956	32,2%	1963	45,1%

8 *Ladányi Andor*: A felsőoktatás mennyiségi fejlődésének kérdéséhez. I–II. Bp. 1986. II. – Természetesen tudjuk, hogy ez a létszámnövekedés párhuzamos az általános európai trenddel; amint hogy a leírt problémák variánsai megtalálhatók határainkon túl is.

9 *Ladányi Andor*: Felsőoktatási politika 1949–1958. Bp. 1986. 93., 127–128.

10 *Kolosi Tamás–Róbert Péter*: Az esti és levelező képzés szerepe a társadalmi mobilitásban. *Magyar Tudomány* 30(1985) 179. – Kolosi és Róbert tévesen írják, hogy az esti képzés is csak az ötvenes évek elején indult meg; de kétségtelenül addigra nőtt ilyen nagyarányúvá.

Bizonyos szakokon (orvosi, gyógyszerészi) nem volt esti vagy levelező képzés és néhány más szakon is csak kisebb mértékben, néhány fakultáson viszont az ötvenes évek végétől a hatvanas évek közepéig (jog, közgazdaság, némely bölcsész szakok) az esti és a levelező hallgatók már többségben voltak.¹¹ Az esti-levelező képzés az ötvenes években gyakran az intragenerációs mobilitás eszköze volt: vezető vagy más, egyetemi képzettséget kívánó, de azzal nem rendelkező felnőttek mobilitási csatornája. A pedagógusképzésben pedig kifejezetten az egy diplomával már rendelkezők magasabb kvalifikációjának vagy új szak elvégzésének eszköze.

Az erőszakos fejlesztés persze a jelentések és a valóság közti erős eltérésekre vezetett, így mindenekelőtt a korabeli származási statisztikákat kell óvatosan kezelni. A „kozmetikázás” bizonyos védelmet nyújtott a túlzások, például a jelesen érettségizett, de nem megfelelő származású jelentkezők totális elutasítása ellen, de a népi származású hallgatók arányának erőteljes növelése csak az állandó létszámnövelés révén volt lehetséges, ami idővel a túlképzés forrása lett. Sok esetben az esti tagozat lett az értelmiségi származású fiúk és lányok menedéke, vagyis az értelmiségi ön-reprodukciójának tartaléka.¹²

Bizonyos pályákon áldásos és szükséges volt a gyors létszámemelés, elsősorban az agrármérnöki, utána a műszaki képzésben, ahol a korábbi magántulajdonosok igyekeztek spórolásból minél kevesebb kvalifikált mérnököt alkalmazni. Összefoglalva a nagyjából 1963-ig terjedő „Sturm und Drang” időszak társadalmi hatását: a diplomások számának gyors növelése szükséges volt a gazdaságban és magában a kibővült oktatásban, de már ekkor fölösleges létszámemelést, magyarul bürokratizálódást segített elő a közigazgatásban, nem beszélve a képtelenül felduzzasztott rendőr- és katonatiszti karról. Hiányzott a hosszabb időre tervezett fejlesztési koncepció – illetve ha volt, túl gyakran változott, ami egyre megy.

Itt jegyzem meg, hogy miután a diplomások száma növekedésének egy meghatározott következményét, a társadalmi konfliktusokra gyakorolt hatását vizsgálom, nem térek ki más, nem kevésbé lényeges aspektusaira, úgymint szerepére a műveltség terjedésében, a technikai forradalomban vagy a nők behatolására a szellemi munkakörökbe. A lányokat már a második világháború előtt beenged-

---

11 I. m., az egyes karok részletezésével.

12 Kevésbé foglalkoztam a középiskolások létszámának és összetételének alakulásával, mert talán a rendőrségtől és a kisebb önkormányzatoktól eltekintve, az érettségi bizonyítvány egyre kevésbé jogosított hivatalnoki, tiszti beosztásra. Az érettségi társadalmi státusával együtt csökkent persze átlagos színvonala is. Miután azonban az elmúlt évtizedben gyakran hivatkoztak Magyarország nemzetközi elmaradására főleg a felsőfokú képzésben, hadd hivatkozzak arra: ha hivatalosan a diploma számít, a tudományos célú vizsgálat azért mellette megengedhet magának más vizsgálati szempontokat is. Tehát: akik a második világháború előtt érettségiztek, többségükben németből jól megfeleltek volna egy mai középfokú német nyelvvizsgán, de sokszor még más nyelvből is. Hasonlítsuk ezt a mai diplomások és érettségizettek nyelvismeretéhez – vagy ma már nem annyira fontos a nyelvtudás, mint 100 éve? Összehasonlítási alap lehetne még a magyar helyesírás hibátlan használata is.

ték az egyetemekre, de csak igen korlátozott számban és még nehezebben kaptak diplomájuknak megfelelő állást. Az 1945 utáni évtizedekben következett be a mennyiségi áttörés, hogy az évszázad végére elérjék a lélekszámuknak megfelelő arányt. Ennek a forradalmi változásnak jelentőségét nem lehet túlbecsülni, de mivel 1945 után hivatalos vagy társadalmi ellenállást, konfliktust nem váltott ki, témámat közvetlenül nem érinti.

Nem foglalkozom egy újabban sokat vitatott kérdéssel, a zsidó értelmiség térnyerésével, miután 1980-as, 1981-es cikkeimben behatóan tárgyaltam ezt az akkor még kevésbé publikus témát.

1956: az értelmiségi exodus utolsó nagy hulláma

Az őrségváltás egyéb okok mellett azért sem járt a Rákosi-féle vezetés által remélt sikerrel, mert míg a diplomások, szellemi foglalkozásúak meghatározott csoportjai kiszorításának korábbi akciói idején nemcsak lehetett emigrálni, de azt stimulálták is a nemkívánatos elemek vonatkozásában, addig a vasfüggöny itthon tartotta az utóbbiakat, akik így kénytelenek voltak kibőjtölni, amíg újra elhelyezkedhettek valamilyen szellemi pályán. Az efféle ellentmondásban szerepe lehetett a kapkodásnak, átgondolatlanságnak is, de fontosabb, hogy néhány év alatt akarták befejezni a vezető réteg cseréjét, amire a mintakép: a Szovjetunió 10–15 évet hagyott magának. Ott ugyanis az 1920-as évek végéig ha nem is akadálytalanul, de lehetett Nyugatra távozni, a harmincas évek első felében viszont a sorompók leeresztésével együtt járt a régi értelmiség egy részének visszaintegrálása. Az 1945–1948 közötti állapot bizonyos tekintetben még megfelelt az első szovjet fázisnak, vagyis a B-listázott vagy másképp elbocsátott civileknek és katonatiszteknek, kilátás nélküli fiataloknak módjuk volt emigrálni. 1948 után azonban, noha még javában folyt a kádercsere, már felzárkóztak a szovjet államp védelem gyakorlatához, amennyiben kivándorló vagy más célú útlevelet már csak kivételesen lehetett kapni; érvényesült tehát a fázis-eltolódás torzító hatása.

Ennek a fordulatnak jellemző, tragikomikus epizódja Károlyi Mihály és Dinnyés Lajos vitája a Rajk-per kapcsán. 1946–1947-ben Rákosi még, racionálisan, szívesen kiengedte azokat, akik útjában voltak, mint például Nagy Ferencet vagy Sulyok Dezsőt és híveiket. 1949-ben már érvényesült az irracionális sztálini felfogás, hogy az „ellenséget” hiba szökni hagyni. Ennek szellemében Rajkot azal vádolták, hogy 1947-ben, mint belügyminiszter útlevelet adott Sulyoknak, noha ő éppenséggel tiltakozott Rákosi ilyen utasítása ellen. Károlyit erről akkor Rákosi tájékoztatta, Dinnyés Lajos jelenlétében, aki kétségbeesetten cáfolt, amikor két évvel később Károlyi nyilvánosan leleplezte a trükköt.¹³ Ami 1947-ben helyes volt, 1949-ben már bűn volt.

¹³ *Károlyi Mihály*: Hit, illúziók nélkül. Második kiadás. Bp. 1977. 429., valamint: Károlyi Mihály levelezése. VI. (s. a.)

Így azután amikor 1956. október végén néhány hétre megnyílt a határ, a menekülők áradata indult meg Nyugat felé. Bár ez a hullám méreteiben éppen nem volt kisebb az előzőknél, 1981-es tanulmányomban csak jeleztem egy fél mondat erejéig; szűkszavúságom okát talán felesleges magyarázni. Ezért most visszatérek rá, annál is inkább, mert arányairól és összetételéről a korábbiakkal szemben ha nem is hiánytalan, de jó kimutatással rendelkezünk. A *Központi Statisztikai Hivatal* 1957-ben alapos jelentést készített az utólag kötelezően kiállított kijelentőlapok alapján, ezt akkor titkosan kezelték ugyan, de 1991-ben publikálták.¹⁴

Az összeírt keresők 25%-a, 25 971 fő szellemi dolgozó, ha ezekhez hozzávesszük a hatezer középiskolást és 3230 egyetemi és főiskolai hallgatót, valamint arányosan a kimutatásból hiányzókat, akkor mintegy 40 ezer aktív vagy leendő szellemi dolgozó távozott, ami igen jelentős veszteség. Figyelembe kell venni a velük ment eltartott családtagokat (a keresők és eltartottak aránya nagyjából 2:1), akiknek egy része később szintén szellemi dolgozó lett. A más foglalkozásúak tízezreire témánk nem vonatkozik, csak két általános adatot emelnék ki. Az egyik, hogy az eltávozottak között a fővárosiak mellett aránytalanul nagy a nyugat-dunántúliak száma. Ami arra mutat, hogy ha a távozás nem ilyen rövid ideig (nagyjából 1957 február elejéig) és ennyi nehézség árán lett volna lehetséges, talán száz-ezerrel is többen követték volna példájukat az ország középső és keleti megyéiből. A másik: az összeírtak 18%-a, mintegy 27 ezer, 18–21 éves férfi volt.¹⁵ Ezek jelentős, de felénél kisebb¹⁶ része a fegyveres harcok, egyetemi és más mozgalmak megtorlástól tartó résztvevője. Másik felük (együtt a katonaköteles korú fiatalok mintegy 10%-a) feltehetően a katonai szolgálat elől menekült. Ezt azért is említem, mert az első és második világháború előtti emigrációnak is ez az egyik motívuma, de erre az irodalom, a tankönyvek általában nem fordítanak figyelmet.

A negyvenezer szellemi dolgozó távozásának egyik fő oka a forradalmi hangulat, a szovjet megszállás miatti elkeseredés, de ezek mellett fontos az addig hiányzó lehetőség után hirtelen megnyíló alkalom. Nem lehetett tudni, meddig tart a távozás rövid szabadsága, de a következő évtizedben nagyon nehéz volt kijutni Nyugatra.

14 KSH-jelentés az 1956-os disszidálásról. *Regio* 2(1991) 4. sz. 174–211. – Az összeírás a 151 731 kijelentőlapon alapult, míg az eltávozottak számát általában 200 000-re becsülik. A hiányra az összeírás is utal, megjegyezve, hogy annak mintegy felét a szülők nélkül távozott 15 éven aluliak, a börtönökből szököttek és az 1957 tavaszán visszatértek adják – ezek pedig a minket érdeklő diplomás veszteséget nem növelik, így a közölt adatok a valóságosnál csak mintegy 17%-kal alacsonyabbak. – A KSH-kiadvány nyilvánosságra hozása után több értékes, különböző vizsgálati szempontokat követő elemzés is megjelent: *Hablicsek László–Illés Sándor*: Az 1956-os kivándorlás népességi hatásai. *Statisztikai Szemle* 85(2007) 2. sz. 157–172. – *Soós Katalin*: 1956-os magyar menekültek a statisztikai adatok tükrében. *Levéltári Szemle* 52(2002) 3. sz. 56–60.

15 Pontos számot nem lehet adni, mert a statisztika struktúrája leplezi ezt az összefüggést, amennyiben éppen a 21 évesek pontos számát nem adja meg, de erre következtetni lehet pl. a népességen belüli arányukból.

16 Erre lehet következtetni, ha a kiemelt korosztály arányát összevetjük a 16–17 vagy 22–23 évesekével.

Az eltávozott szellemi dolgozók többsége (57%, az egyetemistákkal együtt még több) diplomás értelmiségi, 43% adminisztratív foglalkozású. A szellemi dolgozók 40%-a nő, arányuk sokkal magasabb, mint a fizikai dolgozó nőké. A kimutatás csak részben közli a diplomások foglalkozását.¹⁷

4. táblázat

Az 1956-ban Nyugatra távozott fehérgallérosok foglalkozása

Foglalkozás	Szám	Szellemiek %-a	Itthon maradt kollégák %-a
Mérnök	2317	8,9	10 ¹⁸
Orvos	730	2,8	4,9
Pedagógus	1280	4,9	1,8
Egyetemi oktató, tudományos kutató	261	1,0	4,1
Egyéb	2053	7,9	1,7
ebből:			
jogász, közgazdász	292	1,1	?
agronómus, állatorvos	360	1,4	?
művész	1108	4,3	?
egyéb diplomás	293	1,1	?

Összesen 6934 fő, hiányzik tehát a máshol megadott 14 900 értelmiségi több, mint fele, a hiányzók nagy része feltevésem szerint: nem mérnökként megadott műszaki, diplomás tisztviselő, katonatiszt (közel 400 tiszt) stb.

A kimutatás szerint a legmagasabb a disszidálás aránya a mérnököknél, az egyéb műszakiaknál és az orvosoknál. Ezen belül kiemeli, hogy a legnagyobb számban a 30–40 éves orvosok és mérnökök távoztak (a hasonló korú mérnökök 24,3%-a), mert ezek még nem voltak idősek, de már megfelelő szakmai gyakorlattal rendelkeztek.¹⁹ Az összes emigrált szellemi dolgozó 69%-a viszont 35 évesnél fiatalabb volt.

A művészek közül „mintegy 300 képző- és iparművész, 260 színművész és egyéb színházi művészeti dolgozó, közel 200 író és újságíró, 180 zeneművész, 100 ének- és táncművész”.

„A tudományos dolgozók (egyetemi oktatók, tudományos intézeti kutatók) közül 261 (kb. 4%) disszidált. Ezek fele volt egyetemi oktató (ebből 19 egyetemi, főiskolai tanár, 13 docens, 17 adjunktus, 49 tanársegéd és 24 egyéb egyetemi oktató), fele tudományos intézeti kutató vagy vezető. Ez utóbbiak közül több mint 50-en műszaki, 30-an mezőgazdasági kutatóintézetben dolgoztak.”²⁰

17 KSH-jelentés az 1956-os disszidálásról i. m. 198.

18 Figyelembe véve a kimutatásban nem szereplőket, az ebben az oszlopban megadott arány értelemszerűen valamivel magasabb.

19 Hozzátenném ehhez: és amennyiben 1945 előtt érettségiztek, beszéltek németül, esetleg más nyugati nyelven.

20 KSH-jelentés az 1956-os disszidálásról i. m. 199.

A mintegy hatezer középiskolás az összes középiskolai tanuló 4,8%-a volt. A külföldre távozott egyetemisták 40%-a műszaki, 22%-a agrár-, 14%-a tudományegyetemen tanult.

Mint ismeretes, a nyugatra távozottak mintegy fele budapesti lakos volt; a szellemi dolgozóknak viszont közel 3/4-e. Május végéig a disszidáltak 6%-a különböző okokból visszajött, ezeknél elenyésző az értelmiségiek aránya. A jelentés érdekesnek tartja, hogy az Izraelbe távozottak körében az átlagosnál *nem* nagyobb a szellemi foglalkozásúak és diákok aránya. A jelentés azt is közli, hogy 1957 első 5 hónapjában több, mint 12 ezer személy távozott külföldre legálisan, útlevelel (feltehetően nagyrészt idősek); kétharmaduk Izraelbe, de ezek foglalkozás szerinti összetételét nem ismerteti.

Tény, hogy az emigrált értelmiségiek között kevés a 35–40 évesnél idősebb és általában a „befutott” tudós; az ok vitatható. Szerepet játszhattak a határátlépés nehézségei, különösen az ország keleti feléből, az, hogy többen voltak tűrhető pozícióban, állásban, a megletebb, családos kor óvatossága, szemben a fiatalság optimizmusával, ami ez egyszer bevált: a Nyugat tehetetlenségét a „szabadságot választók” felkarolásával, ösztöndíjakkal és más lehetőségekkel kompenzálta. Kérdés, hogy hatott-e már ekkor a „rég” értelmiség üldözésének mérséklődése a Rákosi-korszakhoz képest? Az ebből fakadó változások csak fokozatosan, 5–6 év leforgása alatt éreztették előnyeiket. A Kádár-féle vezetést nem jellemezte ugyan Rákosiék üldözési mániája, de egyrészt nem lehetett előre tudni, hogy liberális gesztusaik mit érnek, másrészt nagy nyomás alatt álltak még ekkor „balos” fogdmegeik és az olyan vezető beosztásúak vagy arra törekvők részéről, akik megtalálták a módját, hogy a konkurencia kitúrását pozíciójából az éppen aktuális politikai vádakkal támasszák alá, sokszor minden alap nélkül. Ennek következtében az itthon maradtak között éppoly nagy belső emigráció alakult ki, mint az 1920-as években.

Akárhogyan is, kevesebb professzor távozott el, mint 1919 vagy 1945 után, bár a 40 éven felüliek között is találunk olyan ismert neveket, mint Csicsátka Antal (a Mechlabor alapítója, az első magyar magnó készítője), Hankó Béla biológiai professzor,²¹ Ignóus Pál, Pálóczi Horváth György. Az akkor fiatal tehetségek közül elég hivatkozni a Nobel-díjas Oláh Györgyre, a 19 emigrált professzorral szemben több tucat olyan '56-os fiatalt sorolhatnánk fel, aki rangos külföldi egyetem tanára lett utóbb,²² a kint befutott fiatal művészekről (Ligeti György, Cziffra György, Vásáry Tamás és mások) nem is szólva.

Mindenesetre megkülönbözteti az 1948-tól az 1960-as évek végéig terjedő időszakot a korábbi intellektuális exodus-periódusoktól, hogy a kormányzat nem támogatta a felesleg, akár a számára nemkívánatos ellenzéki vagy más okból nonkonform elemek kivándorlását s ezzel – szándékaitól függetlenül – itthon tartotta az új tehetségeket, egyben növelve a diplomás túltermelést.

21 Róluk és másokról bővebben ld. Magyarok a természettudomány és a technika történetében. Életrajzi lexikon A-tól Z-ig. Főszerk. Nagy Ferenc. Bp. 1992.

22 Sokuk nevét találjuk meg a Magyar Tudományos Akadémia éves Almanachjaiban, a tiszteleti és külső tagok sorában.

A Kádár-korszak átmeneti fázisa (1956–1963)

Nemcsak a köztudatban, a tankönyvekben és szakirodalomban is gyakran leegyszerűsítve állítják szembe az „elviselhetetlen” Rákosi-érát az „elviselhető” Kádár-korszakkal. Ez a különbség valóban sok tekintetben megmutatkozott rögtön 1957-től, de az új korszak körülbelül 1963-ig sokat megőrzött az előző jellegzetességeiből is. (Az 1963-as korszakhatár²³ is önkényes több vonatkozásban, de hát mindig vannak gyorsan végrehajtható reformok és elhúzódo változások; így az iskolarendszer reformjai több évtized távlatában gyakorolják társadalmi hatásukat. Gondoljunk csak arra, hogy a nyolcvanas évek vége felé ment nyugdíjba az a vezető réteg, amely iskoláit még 1956 előtt végezte.)

Nem csak arról van szó, hogy ezek a megtorlás évei, vagy ekkor történik meg a mezőgazdaság anyagi eredményében pozitív, de végrehajtása módját tekintve a Rákosi-időktől nem sokban különböző „kollektivizálása”. A Sztálin halála utáni olvadás évei után Magyarország számára visszatér a hidegháború rendőrállamával, cenzúrájával, utazási korlátozásaival, nemzetközi elszigeteltségével.

Többről van szó. Hruscsov 1964-es bukásáig fenntartotta a sztálinizmus alapkoncepcióját a kommunista társadalom megvalósíthatóságáról egy vagy néhány országban, ha puhább és időbeli távlatban elhúzódo változatban is. Ennek következménye volt nálunk a mezőgazdaságban az erőltetett kollektivizálás, a városokban az élelmiszerek árszínvonalának (átmenetként az ingyenességhez közelítően) alacsonyan tartása, az állami bérlakás-építési program a jelképeshez közeledő lakberekkel, az egészségügyi ellátás formális ingyenességének kiterjesztése a falura, a valóban ingyenes, de a fizikai dolgozók gyermekeit preferáló, felülről tervezett közoktatás és még sok más, aminek elkerülhetetlen következménye volt a hiány mint állapot (nemcsak a gazdaságban, de például az egészségügyben is), persze átmenetként a kommunizmus reménybeli bőségéhez.

Hruscsov bukása után a Brezsnjev-éra feladta a kommunizmus koncepcióját, de ezt nem deklarálta, nem keresett helyette újat – stagnált. A kádári vezetés sem állhatott elő új koncepcióval, de csendben megpróbálta a közeledést a realitásokhoz a kis lépések politikájával, néhány év alatt valóban élhetőbbé téve az országot. Azért kellett erre röviden utalni, mert bár az élet tűrhetőbb lett, a táv-

---

23 Magam azokkal értek egyet, akik a korszakhatárt, tehát a túllépést a sztálinista koncepció és módszereken nagyjából 1963-ra teszik, mint Kornai János vagy Valuch Tibor. Valuch megfelelő fejezeteit ld. *Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Bp. 2005. Ld. még: *Uő.*: Changes in the Structure and Lifestyle of the Hungarian Society in the Second Half of the XXth Century. In: *Gábor Gyáni–György Kövér–Tibor Valuch: Social History of Hungary from the Reform Era to the End of Twentieth Century*. Boulder–Highland Lakes, 2004. (Atlantic Studies on Society in Change 113.) 509–671.; *Kornai János: Négy jellegzetesség. A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben. I. Közgazdasági Szemle* 42(1995) 1097–1117. Figyelemre méltó ugyanitt Kornai tétele, miszerint a korszakhatárt nemcsak az új szabályok jelzik, hanem az is, hogy „az elit nagy többségét ambivalencia, sőt politikai skizofrénia jellemezte” ekkor már.

lati célok hiánya, a gyakori irányváltás és a Szovjetunió stagnálásának hatására már a hatvanas években hangosan ketyegett a nyolcvanas évek második fele válságának vekkere. Vagyis a kádári liberalizmus egyik alapja a célok és a perspektíva hiánya volt és ez érvényes a társadalmpolitikára vagy az oktatáspolitikára is.

1956 októberében a pártvezetés, a kormányzat drámai módon szembesült azzal, amit az előjelek ellenére addig nem akart tudomásul venni: hogy nem számíthat a munkásság és parasztság támogatására. Megbukott a nemzetközi munkásmozgalom régi illúziója, hogy az öntudatos szervezett szakmunkások majd magukkal ragadják a tanulatlan munkásság tömegeit. Mindezt nyíltan elismerni nem voltak hajlandók, ha bizonyos konzekvenciáit le is vonták. Definitív lépésekre azonban nem szánták el magukat, arra semmiképpen sem, amit a jugoszláv Kardelj ajánlott: hogy próbálják meg elnyerni a munkástanácsok támogatását és azokra támaszkodjanak, mint fő társadalmi bázisra.²⁴ Még arra sem, hogy a szakszervezetek 1948 előtti negyed-függetlenségét visszaadják. Azt azonban látniuk kellett: azért, mert valaki munkás vagy munkásszarmazású még nem támogatja automatikusan a „proletárdiktatúrát”. Ezért bár az ismert „aki nincs ellenünk, az velünk van” jelmondat csak később született meg, szorult helyzetükben igyekeztek megnyerni mindenki támogatását, aki megnyerhető.

Ennek az elszánásnak első jelentős következménye volt, hogy felhagytak azoknak a személyeknek üldözésével, akik ha passzívak voltak is, valamelyik gyanús társadalmi csoporthoz tartoztak (kulákok, szocdemek, „kispolgárok”, „nyugatosok”,²⁵ vagy bármi okból Nyugatról visszatértek, cionisták és a Horthy-hadsereg tisztjei, a Horthy-rendszer főtisztviselői, mindezek rokonai vagy akiknek rokonaik éltek nyugaton stb. stb.). A régi diplomások és művészek többsége besorolható volt e kategóriák valamelyikébe, de '56 után elvileg elhárult annak az akadály, hogy képesítésüknek megfelelő munkakörbe kerüljenek. Ebben az időszakban ugyan még gyakran „előkotorták azt a kartotékot”, ha valakit nem akartak képességeinek megfelelő állásban látni, de nem volt már *automatikus*

24 *Edvard Kardelj* jugoszláv miniszterelnök-helyettes 1956. dec. 7-i beszéde a Szövetségi Nemzetgyűlés két házának együttes ülésén. A magyarországi eseményekre vonatkozó részeket közli: Nemzeti érdekek és munkás-nemzetköziség. A kommunista és munkáspártok vitája a szocializmus építésének útjairól és a munkásmozgalom nemzetközi kérdéseiről. Bp. 1957. 53. „Ami pedig a legutóbbi magyarországi eseményekben a leginkább meglepő, az a kommunisták félelme a munkástanácsoktól” stb.

25 Egy extrém, nem is értelmiségi példa: a kádári adminisztráció egyik jelentős munkáskádere, Miklós Imre, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) elnöke, sok más katonához hasonlóan, bizonyára nem szabad akaratából, Németországban érte meg a háború végét és csak 1946-ban térhetett haza az amerikai fogságból. Mikor ez „kiderült”, 1951-ben kibórták a Dolgozó Ifjúság Szövetségéből, melynek lelkes funkcionáriusa volt és visszamehetett volna villamoskalauznak, ha valaki be nem protezsálja kollégájánál, Kossa Istvánnál, az ÁEH akkori elnökénél. (*Szabó Csaba*: A múlt idő, a távlat és az empátia. A fiatal Miklós Imre interjúk és dokumentumok tükrében. In: Személyes idő – történelmi idő. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Kőszeg, 2003. augusztus 29–30. Szerk. Mayer László–Tilcsik György. Szombathely, 2006. [Rendi társadalom – polgári társadalom 17.] 257.)

akadály. Sőt a régi szociáldemokraták preferálásával próbálták javítani a rendszer imázsát, hosszú ideig törekedtek arra, hogy miniszteri és más tekintélyes pozíciókban, a KB-ban mindig legyen egy-két ismert szociáldemokrata.

Így azután néhány év alatt a régi értelmiség nagy többsége ha nem is régi pozíciójába, de valamilyen white collar beosztásba került. Az 1962–1964-es felméréskor a szakmunkások mindössze 2%-a diplomás vagy „vezető” első foglalkozása szerint, a betanított és segédmunkások alig fél %-a, ami együtt kevesebb mint 20 ezer fő, pedig ebben már benne vannak a forradalmi szereplésük miatt 1956 után elbocsátott fiatalabbak is. Az (1938-ban) értelmiségi apától származóknak ugyancsak valamivel több, mint 20%-a fizikai munkás, háromnegyedük szellemi foglalkozású.²⁶ Más oldalról nézve: 1963-ban a főiskolát végzett dolgozók 3%-a működött fizikai munkakörben: a közgazdászok és jogászok 6–7%-a. Legmagasabb, 8,9% a fizikaiak aránya az „egyéb” rovatban, e mögött főleg volt tiszteket, kilépett papokat kell keresni.²⁷

A józanabb társadalompolitika hozzájárult a rezsim gyors konszolidációjához, de nem állította helyre a párt korábbi kapcsolatát a munkássággal, erre komoly kísérlet nem is történt. A proletárdiktatúra és hasonló jelszavakhoz való formális ragaszkodást csak olyan látványos lépésekkel támasztották alá, mint a *Munkásörtség* felállítása, vagy a *Dolgozó Ifjúság Szövetségének* átkeresztelése *Kommunista Ifjúsági Szövetségre*. Sőt, amikor megpróbálkoztak a gazdaságirányítás reformjával, növelve valamelyest az igazgatók, a helyi vezetés hatáskörét, ezt sem próbálták összekötni az üzemi demokrácia erősítésével, így a munkásság beleszólása az üzem vezetésébe még az ötvenes évekhez képest is csökkent, ebbe az irányba hatott a bürokratizálódás is.

Miután pedig a régi középosztály tagjainak többsége a forradalmi hangulat elmúltával sem vált a kormány aktív támogatójává, sajátos átmeneti állapot alakult ki jó néhány évre; Kádár fő támasza a munkásságtól elszakadó, de bizonyos – elég egyoldalú – szentimentális kötődést ápoló első generációs munkás-paraszt káderek rétege lett, természetesen azon tagjai nélkül, akik hűek maradtak '56 szelleméhez, viszont kiegészülve azokkal, akik világnézeti alapon, vagy mint a fegyveres erő tisztjei, vezető állások birtoklói kapcsolódtak hozzájuk. Igaz, hogy ezek viszont, ha csak 6–8 évig is, vívták a maguk osztályharcát a régi középosztály ellen,²⁸ ami a letartóztatásokon, internálásokon túl megnyilvánult, sokszor mondvacsinált érvekkel, kívánatos egyetemi vagy más állásokban ülő szakemberek fegyelmeivel történt elbocsátásában is.

26 Andorka R.: i. m. 116–117. – A további részletekre ld. Andorka és munkatársai id. művét.

27 Andorka Rudolf: *Iskolai végzettség és szakképzettség*. Bp. 1967. (A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Csoportjának és a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottságának kiadványai 16.)

28 Mondhatnám: a régi „keresztény középosztály” ellen, de ugyanakkor a zsidó középosztály „kispolgári kozmopolita” maradványa ellen is, amely szintén konkurenciát jelentett – az érvek mások voltak, az ok végső soron ugyanaz, a pozícióharc.

'56 következményei megmutatkoztak az új párt (MSZMP) összetételén is. 1957–1958-ban a párttagok mintegy 30%-a volt üzemi munkás.²⁹ Számszerűen 1956 elején 260 ezer párttag üzemi munkás volt, 1959 augusztusában 131 ezer, nagyrészt szakmunkások. A párt neve tehát nem felelt meg a tagság összetételének. Igaz viszont, hogy a tagság 35%-a fehérgalléros állásokba vagy a fegyveres erőkhöz „kiemelt” volt fizikai dolgozó. A rendelkezésre álló irodalom, kiadványok alapján nem lehet pontosan megállapítani, hogyan alakult a párttagság összetétele az 1957–1963. években; a munkás és paraszt tagság aránya együtt sem érte el a 40%-ot, míg a fehérgallérosok és fegyveres erőknél szolgálók együttes aránya legalább 50%.³⁰

Az 1970. novemberi X. pártkongresszus részére készült PB-jelentés szerint a munkások és termelősövetkezeti tagok együttes aránya 38% volt.³¹

Ennél az arányváltozásnál is fontosabb, hogy bár, miután a tagság csaknem megfeleződött, az alkalmazotti-értelmiségi foglalkozásokon belül is csökkent a párttagok aránya, de aktivitásuk már jóval nagyobb volt, mint az üzemi munkás párttagoké, akiknek lehetőségük is alig maradt hatást gyakorolni a párt működésére és politikájára. Például „a pártalapszervezetek titkárainak 1958-ban 31 százaléka volt munkás, 1968-ban 19 százaléka; ugyanebben az időszakban az alapszervezetek vezetőségi tagjainak 32 százaléka, illetve 23 százaléka volt munkás”.³² Míg az ötvenes években elég nagy volt a helyi tanácstagként, népi ellenőrként stb. aktívan működő fizikai munkások száma, ez már a hatvanas években, legalábbis a városokban, lényegesen csökkent.

Tovább esett a hivatali dolgozók, vezetők körének a fizikai dolgozók sorából való kiegészülésének aránya, sőt lassan a munkás-paraszt származású diplomásoké is. Természetes folyamat ez, csupán azért szükséges hangsúlyozni, mert a hivatalos retorika nagyonis igyekezett elleplezni; a legfelső szinteken a párt vezére munkás, az államfő paraszt, a miniszterek fele, majd harmada pályáját a munkapad mellett kezdte, a képviselői padokba és más látványos posztokra is szívesen ültettek jelképes figurákat. (Kialakult egy sajátos kettősség is, például a minisztériumok szintjén. Míg a Tervhivatal, a Pénzügyminisztérium, a Külügy-

29 *Habuda Miklós*: A párt és a munkásosztály a konszolidáció időszakában. In: *Az MSZMP negyedszázada. Tudományos tanácskozás a párt 1957. júniusi országos értekezletének 25. évfordulója alkalmából*. Szerk. Habuda Miklós–Urbán Károly. Bp. 1982. 154–155. – Míg Habuda adatai reálisnak mondhatók, Szenes Iván ugyanezen a tanácskozáson elhangzott előadásában azt közli, hogy 1957 végén a párttagság 12,6%-a alkalmazott, 7,4%-a értelmiségi. (*Szenes Iván*: Állandóság és változás a párt újjászervezésének időszakában 1956–1957-ben. In: *Az MSZMP negyedszázada i. m.* 58.) Ez még akkor sem igaz, ha az alkalmazotti származású alkalmazottakra vonatkozik.

30 A párttagság összetételéről részletesebben ld. *Hogyan alakult át a munkáspárt a bürokrácia pártjává?* i. m., ill. *a Legyőzhetetlen erő. A magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve c. tanulmánykötetet*, szerk. Erényi Tibor–Rákosi Sándor. Bp. 1968.

31 *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970*. Szerk. Vass Henrik. Bp. 1974. 666–668. Ezt az adatot levéltári forrásokon nem ellenőriztem, lehetséges, hogy kozmetikázott.

32 I. m. 461.

minisztérium, az egészségügy nagyjából szakemberek irányításával működött, a Gépipari, Földművelésügyi, Honvédelmi, Belügyminisztérium élén a hatvanas évek elején, sőt részben tovább is, munkás-parasztkülső reklámfigurák álltak. E mellett voltak persze vegyes és változó képletű főhatóságok.)

„Aki nincs ellenünk az velünk van” – a hatvanas évek³³

Az idézett, valóban szép és emberséges jelmondat nemcsak azt a liberális irányú fordulatot jelenti, aminek általában tekintik, annál többet. Nemcsak azt, hogy a „proletárdiktatúra” nem bántja a vele kiegészítő értelmiséget, hanem, hogy a konszolidált Kádár-rendszerben megkezdődött az új középosztály lassú, nem teljes és nem is zökkenők nélküli, összefonódása a régi középosztály leszármazottáival. Nem tisztzem itt vitatni ennek a szükségszerű történelmi folyamatnak „balos” és „’56-os” kritikáját, vagy a rendszerváltás utáni reakcióját és ennek keretében a folyamatot eltakarni hivatott „lyukas életrajzokat”, csak a tények konstatálására szorítkozom.³⁴

Nagy feltűnést keltő kezdő lépés volt a felvételre kerülő diákok származás szerinti kategorizálásának megszüntetése az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1963. április 2-i határozatával,³⁵ mivel egyidejűleg a főiskolai hallgatók létszáma már az 1962–1963-as tanévben 67 324-re, a két évvel korábbiak másfélszeresére nőtt.³⁶ Ugrásszerűen megnőtt az esti és levelező tagozatos hallgatók addig is magas aránya a hatvanas évek elején (1960 áprilisában kormányrendelet bővítette ki kedvezményeiket): ezek jelentős része nyilván olyan túlkoros volt, aki nem tudta már kereső egzisztenciáját feladni, hogy nappalira iratkozhasson, köztük a régi „vezető és értelmiségi családok azon fiai, akik a felsőfokú iskolákba »első nekifutásra« nem jutottak be, később elég nagy számban elvégezték az egyetemet vagy a főiskolát”.³⁷

A hatvanas évektől tehát megszűnt a származás szerinti kategorizálás az egyetemi, főiskolai, középiskolai felvételnél, valamint a régi középosztály és gyermekeinek diszkriminálása a hivatali állások betöltésénél. Ez persze nem azt jelentette, hogy már csak a rátermettség és a bizonyítvány számított, maradt még

33 A „hosszú hatvanas évek”, a „reformévtized” főbb jellegzetességeit ismerteti a „Hatvanas évek” Magyarországon c. tanulmánykötet (szerk. Rainer M. János. Bp. 2004.) – főleg Rainer bevezető tanulmánya: *Rainer M. János: A „hatvanas évek” Magyarországon. (Politika)történeti közelítések.* In: i. m. 11–30. A korszak (és a magyar 20. század) alapvető monográfiája: *Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században.* Bp. 1999. (Osiris tankönyvek).

34 Hogy mennyire a körülmények hatalma által vezérelt folyamatról van szó, azt jól mutatja pl. a Kádár-rendszerhez alig hasonló Ceaușescu-rezsimben végbement hasonló processzus, igaz, ott legalább volt eszmei alapja: a magyar- és németellenes sovinizmus.

35 Közli: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966.* Szerk. Vass Henrik. Bp. 1968. 16–19.

36 *Ladányi A.: A felsőoktatás mennyiségi fejlődésének kérdéséhez.* II. i. m.

37 *Andorka R.: A társadalmi mobilitás változásai* i. m. 148.

rosszindulat, elfogultság, protekció, az '56-osok negatív és a mindenkori vezető réteg pozitív diszkriminációja (például a „szochazás” vagyis 1945 előtti párttag vezetők, bizonyos politikai kitüntetések tulajdonosai gyermekeinek kötelező egyetemi felvétele). Fokozottan támogatni kellett az egyetemre felvett munkás- és parasztszármazású diákokat, akiknek aránya a PB-határozat szerint nem maradhatott a felvételt nyertek 35%-a alatt.³⁸ Ezt a követelményt egy ideig teljesítették, sőt legalább papíron túlteljesítették, de az 1970. januári PB-határozat a munkásosztály helyzetéről, óvatosan célozva arra, hogy talán „korai volt” „az egyetemi és főiskolai felvételeknél a származási különbségek megszüntetése”, már kifogásolja: „csökkent a munkás- és a parasztfiatalok felvétele a felsőoktatási intézményekben”. (Az 1965–1966-os iskolai évben a felvettek 31 százaléka volt munkás-, 13,3 százaléka parasztszármazású, 1968–1969-ben 28,8, illetve 11,9 százalékuk. A határozat nem szól arról, hogy közülük mennyi ténylegesen első generációs és mennyi évtizedekkel előbb kiemelt munkás-parasztkáder gyermeke.)³⁹

Volt lényeges különbség a hivatalok, munkahelyek között; így a belügy vagy a hadsereg állam volt az államban direkt moszkvai irányítással, saját káderpolitikával, amelyben a „megbízhatóság” számított az első követelménynek. Mégis lényeges változás kezdődött, amely az egységes, iskolázott közalkalmazotti réteg kialakulása felé vezetett. A „rég” és „új” értelmiség lassan összebarátkozott, összeházasodott, együtt szórakozott, vadászott, kártyázott. A „politikai megbízhatóság” mint a kinevezés egyik kritériuma tovább is megmaradt, de már nem a múlt, származás, templomjárás stb. mérlegelését jelentette, hanem főleg a lojalitást az államhoz. (A korabeli bonmot szerint vezető állás betöltéséhez már nem muszáj párttagnak lenni; ezentúl elég, ha nem ért hozzá.)

Mérséklődtek az ideológiai ellentétek, követelmények, talán még a valláshoz való viszony kivételével, az is enyhébb formában. A párttagok között csökkent a marxizmus iránti érdeklődés, hiszen a Brezsnyev–Szuszlov-időszak toldozott-foldozott marxizmusára az alapító atyák rá sem ismertek volna és rosszul járhatott az, aki meg akarta érteni, aminthogy a hittételek értelmezése sem tartozik a hívőre – a pártonkívüliek lojalitásának alapja pedig az a meggyőződés volt, hogy a szovjet hadsereg itt marad, tehát a politizálás, ellenzékiesség értelmetlen bajkeverés.

Nőtt az *igazi* (nem pártiskolán vagy gyorstalpalón szerzett) diploma, doktórátus presztízse, annyira, hogy a kiemelt káderek körében is sikk lett megszerzése és használata (az eredeti foglalkozás korábbi hangsúlyozása helyett, de akár azzal együtt is).

Ezek a változások szükségszerűen bürokratizálódáshoz vezettek a szó jó és rossz értelmében is. Egyrészt szakszerűség, iskolázottság, racionalitás; másrészt öncélúság, beleértve a felesleges, de feltartóztathatatlan létszám-növekedést, a használhatatlan vagy kiöregedett, de „jó elvtársak” vagyis jó magaviseletűek elhelyezését felesleges állásokban, felesleges hivatalokban és háttérintézmények-

38 *Ladányi Andor*: A magyar felsőoktatás a 20. században. Bp. 1999. 102. – A határozatok fent hivatkozott gyűjteménye nem közli ezt a bizalmas rendelkezést.

39 A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970. i. m. 464.

ben, a fegyveres erők tisztjeinek nyugdíjkedvezményei stb. Csupán egy példát ragadnék ki, az állambiztonsági szervekét. A hatvanas évek elején leváltották az '56 utáni rendőri megtorlás irányítóit, az új vezetőket a pártszervek direkt irányítása alá helyezték, azok pedig tiltották a nyugalmat zavaró perek, akciók, leplezési kampányok stb. rendezését. Ennek és a csendes közhangulatnak megfelelően sokkal kisebb biztonsági apparátus is elég lett volna. A „hatóság” azonban csendben, de nagy létszámmal működött, rengeteg besúgót, titkos állományú tisztet, megfigyelőt tartott szinte mindenütt. Ha csak mennyiségileg vetjük össze a besúgók és jelentések tömegét a perek vagy egyéb eljárások számával, nyilvánvaló, hogy itt egy túlméretezett apparátus működött – részben talán azért is, hogy megfeleljen a Lubjanka elvárásainak.

Ma is elfogadják Max Webernek a bürokrácia racionalitását hangsúlyozó tételeit. A huszadik század fejleményei azonban mindinkább azok nézetét igazolják, akik mint Michel Crozier rámutatnak az érem másik oldalára: a bürokratikus szervezetben eltűnik az egyén felelőssége, a bürokrata arctalansága erősíti hatalmi pozícióját az ügyféllel szemben, tudatosítja benne tehetetlenségét. A bürokrata csavar a gépezetben, „ám a szervezet céljai mellett saját céljait követi [...] törekvése, hogy nélkülözhetetlenné tegye magát, hogy titokban tartsa a külön megegyezéseket, hogy bizonytalanná, elérhetetlenné, sőt irracionálissá tegye a másik számára hatalma alapját. Innen ered az egyének, csoportok és a klikkek [...] bonyolult harca, hogy érvényesítsék saját elképzeléseiket az egész szervezetel szemben.”⁴⁰

A centralizáció ellenére a főnök, akinek már nincs áttekintése nagyszámú beosztottja bonyolult működési viszonyairól, az egyre öncélúbb, a rendszerbe beépített fékek, áttekinthetetlen összefüggések segítségével minden reformmal szemben passzív rezisztenciát alkalmazó gépezet foglyává válik.⁴¹ Tegyük hozzá: ha a politikai helyzet ingataggá válik, a csaknem sérthetetlen bürokrata pozíciója biztosabb, mint a cserélődő politikusé. Ezért sok igazi értelmiségi is hajlamossá válik feladni függetlenségét, cserébe a szervezet nyújtotta védelemért, hatalomért és más előnyökért. Mindezt bőségesen lehetett alkalmunk megfigyelni itt-hon az utóbbi évtizedekben.

A bürokrácia erősödése növeli hajlamát a „nélkülözhetetlen”, valójában nagyrészt felesleges állások gátlástalan szaporítására, a feltételeit elfogadóknak a diplomához biztosított pozíciót kínálva.

A szellemi munkát végző diplomások aránya a keresők között 1949-ben 1,8%, 1970-ben 5,1%, 1973-ban 5,7% volt, a nem diplomás white collaré 1949-ben 6,8%, 1970-ben 18,0%, 1973-ban 18,4%.⁴²

40 *Michel Crozier*: A bürokrácia jelensége. Esszé a modern francia szervezeti rendszerek bürokratikus tendenciáiról, valamint a társadalmi és kulturális rendszerrel való kapcsolataikról. Bp. 1981. 13., 34.

41 I. m. 99.

42 *Andorka Rudolf*: Társadalmi szerkezet. In: Társadalmi riport 1990. Szerk. Andorka Rudolf–Kólosi Tamás–Vukovich György. Bp. 1990. 308–310.; *Uó*: A társadalmi mobilitás változásai i. m.

A diplomások számának növekedése pozitív jelentősége mellett persze együtt járt azzal is, hogy még gyorsabban szaporodott egy kvázi-értelmiség,⁴³ melynek megszerzett diplomája kevés produktív tudástartalmat takart s részben ezért, részben bizonyos valódi értelmiségi szakmák (pedagógusok) romló helyzete következtében devalválódott a diploma hivatalosan emelkedő *valós* társadalmi presztízse is.

A hatvanas évek közepére nagyjából befejeződött a nagy társadalmi átalakulás, ami annak volt köszönhető, hogy az iskolázott munkás- és parasztfiatalok aránya a háború után radikálisan megnőtt. 1965-ben a vezető és értelmiségi foglalkozású férfiak megközelítőleg fele volt munkás- és parasztszármazású, több mint harmada származott az 1938-as értelmiségi és vezető rétegből (beleszámítva a nem nagyszámú „kizsákmányolókat” is), a fennmaradó 1/7-ed ún. kispolgári és egyéb származású. Óriási változás, de ha a mobilitás szempontjából nézzük, figyelembe kell venni a diplomások és a gazdagok viszonylag kis számát 1938-ban. Vagyis, ha például „a felszabadulás előtt egy értelmiségi származású férfinak közel százszor akkora esélye volt az értelmiségbe kerülésre, mint egy parasztszármazásúnak, ma [1982] körülbelül hússzor akkora az esélye, mint egy mezőgazdasági fizikai foglalkozású apa fiának”.⁴⁴ Ez az arány – teszem hozzá – lényegesen nem is javulhat. Az ún. esélyegyenlőség lehetőségével, miután az nézetem szerint a mesék birodalmába tartozik, tudományos munkában nem érdemes foglalkozni.⁴⁵

5. táblázat

Vezető és értelmiségi férfiak megoszlása apjuk 1938-as foglalkozása szerint⁴⁶

	1939	1947	1957	1965	1973
Vezető és értelmiségi	33,6	26,7	16,5	14,7	16,1
Egyszerű szellemi	25,0	24,3	17,0	17,4	16,6
Kisiparos, kiskereskedő	11,1	13,0	13,9	12,6	11,9

41. – A hivatkozott források számításai között minimális eltérések tapasztalhatók, nyilván a számítási mód eltérései miatt. Ezek a számok persze tartalmazzák az állami alkalmazott orvosokat, tanárokat, mérnököket is; de a hivatalnokok száma náluk gyorsabban szaporodik, erre mutat a nem-diplomás szellemi dolgozók rétegének jóval gyorsabb létszámnövekedése. Csillapul a Rákosi-éra átszervezési, áthelyezési szenvedélye, az a minisztériumi, főhivatali tisztviselő, aki csendben marad, a helyén marad.

43 Persze nem csak a hatvanas években: minden korban voltak szakok, ahol kis megerőltetéssel lehetett diplomát szerezni, mint a háború előtt bizonyos vidéki jogakadémiákon, a háború után pl. a pártfőiskolán, napjainkban is van számos ilyen szak. Ami ebben az érdekes, hogy éppen az ilyen szakokon szerzett diplomák jogosítanak magasabb közhivatalok betöltésére.

44 *Andorka R.*: A társadalmi mobilitás változásai i. m. 283–285.

45 Az esélyegyenlőség lehetőségét a legjobb szociológusok cáfolták meg Mills-től Bourdieu-ig, de nem győzték meg ábrándos híveit, így értelmetlen lenne megismételnem érveiket. (*C. Wright Mills*: *White Collar*. New York, 1951. 12. fejezet: *Success.*; *Pierre Bourdieu*: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Bp. 1978.; *Uő*: *The State Nobility. Elite Schools in the Field of Power*. Oxford–Cambridge, 1996. stb.)

46 *Andorka R.*: A társadalmi mobilitás változásai i. m. 284.

	1939	1947	1957	1965	1973
Szaktanácsos	4,6	6,7	13,0	14,8	17,4
Betánított munkás	2,6	6,3	6,7	7,0	7,2
Segédmunkás	1,3	2,1	1,7	1,7	1,8
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	13,2	15,1	26,0	27,4	24,6
Egyéb	8,6	5,8	5,2	4,4	4,4

A nők aránya a vezető és értelmiségi rétegben 1939–1973 között 25,1%-ról 36,8%-ra emelkedett. Ez azonban súlyuk növekedését ilyen egyszerűen nem jellemzi, már csak azért sem, mert 1939-ben igazi vezető kevés van köztük, több a diplomás pedagógus. Jóval több az „egyszerű szellemi” pályákra kerülő értelmiségi származású leány. Továbbá fokozott áramlásuk a felsőoktatásba csak részben osztályjellegű, világtendenciát tükröz, ezért világosabb a kép, ha a férfiakon mutatjuk be a változást. Andorka kiemeli, hogy a magasabb iskolai végzettséggel nem rendelkező gazdag apa fiai az „egyéb”, ikszes kategóriában jelentkezhetnek, ezért gyors a csökkenésük – egy határig, ahol megáll.

A fizikai dolgozók fiainak aránya a hatvanas évek második felében, ha hinni lehet a hivatalos statisztikának, 40% körül volt,⁴⁷ a nyilván csökkenő tendenciát tovább csak akkor követhetnénk – az életkor-változás miatt is – ha háromgenerációs számítást végeznénk, vagyis a nagyapa szerint állapítanánk meg a származást. Persze azt is tekintetbe kell venni, hogy a társadalomban közben lényegesen csökkent a fizikai dolgozók aránya. Az ötvenes évekkel ellentétben bizonyosan ritkábban fordult elő, hogy fiatal munkás értelmiségi pályára kerüljön, a szellemi foglalkozásává váló munkásszármazásuk nagy többsége már a magasabb iskolából került az íróasztal mellé.

A parasztság gyors létszámcsökkenése a hetvenes évektől ugyancsak megnehezítene az adatsor fentiek szerinti folytatását időben, mondjuk a rendszerváltásig, arról nem is beszélve, hogy a parasztszármazásuk belső összetétele is változott, hiszen az új diplomások a harmincas–negyvenes években még főleg módos gazdák fiai voltak. A parasztszármazású vezetők bár sokan voltak, mégis kevesebb feszültséget okoztak, mint a munkás- vagy kispolgári származásúak, mert főleg vidéki, mezőgazdasági állásokat foglaltak el, tanácsi és termelőszövetkezeti vezetők lettek, ahol nem jelentettek konkurenciát a magasabbra törekvőknek. A kispolgári származásúak aránynövekedése – amellet, hogy kevesen vehették át apjuk boltját, műhelyét az ötvenes években – bizonyára összefüggött az addig a magasabb oktatásból, értelmiségi pályáról kiszorított zsidó fiatalok átmeneti szerepnövekedésével 1945 után, a vezető pozíciókban is. Utóbbiak helyzetének és problémáinak jelentős irodalma van, itt csak azt emelném ki, hogy míg az ötvenes években az akkori megbízhatóság-kritériumok révén könnyebben érvényesülhettek, mint a „horthysta elit” gyanús tagjai, ugyanakkor azokkal is simábban vegyültek és értették meg magukat, mint a munkáskáderek; majd a hetvenes

47 *Ladányi A.*: A magyar felsőoktatás i. m. 102.

évektől a régi osztályellentétek oldódása teret adott a (még hallgatólagos) zsidó–nem zsidó differenciálásnak.⁴⁸

Fontos hangsúlyozni, hogy a régi középosztály fiainak redukciója a szellemi dolgozók kétharmadáról egyharmadára, *relatív* jelenség. A származási megkülönböztetés feloldása és az ezzel járó főiskolai létszámnövekedés lehetővé tette, hogy megőrizték apáik szellemi státusát, sőt a lányok esetében ennél többet is. (A főiskolás lányok között 1945 előtt és után is kevesebb a fizikai dolgozó apától származó, bár a különbség fokozatosan mérséklődik.) 1962–1964-ben az értelmiségi és vezető apától származók 80,8%-a volt szellemi dolgozó, az egyéb (nem vezető, nem diplomás) fehérgalléros apától származók alig maradtak el tőlük részarányukat tekintve.⁴⁹ Ezt az a körülmény is lehetővé tette, hogy az első generációs iskolázottak jelentős hányada megáll az alacsonyabb állású vezetők vagy az egyszerű szellemi foglalkozásúak szintjén, különösen érvényes ez a leányokra.⁵⁰

Az egyetemi és főiskolai hallgatók létszáma, miután az ötvenes évek első felében negyven és hatvanezer között ingadozott, az 1957–1958-as tanévben ismert okokból 35 867-re esett vissza, majd az 1960–1961-es tanévben ismét elérte a 44 585-öt (mintegy negyedük levelező hallgató volt), az 1961–1962-es tanévben az 53 302-öt. Ettől kezdve ugrásszerű gyors felfutás következett.⁵¹

6. táblázat

Egyetemi és főiskolai hallgatók Magyarországon, 1962–1966

Tanév	Hallgatók száma	Ebből nappali
1962–1963	67 324	40 253
1963–1964	82 280	40 230
1964–1965	91 923	48 810
1965–1966	93 957	51 002

A százezres hallgatói létszámot megközelítő növekedés bizonyára kielégítette mindhárom forrás (a középosztályi szülők, a gyermeküket taníttatni kívánó fizikai dolgozó szülők és az első generációs tanult szülők) igényeit, mert 1971-ig ez a létszám maradt, sőt stagnált a nappali hallgatóknál, míg az esti és levelező hallgatóknál csökkent is, ami bizonyára az egészségesebb struktúra, a konszolidáció jele volt. Talán ez lehetett a gazdasági fejlődésnek és a társadalmi viszonyoknak ez időben nagyjából megfelelő arány.⁵²

48 Aki eziránt érdeklődik, bőséges anyagot talál Karády Viktor, Kovács András, Kovács M. Mária és mások munkáiban.

49 *Andorka R.–Harcza I.–Kulcsár K.*: i. m. 166. stb.

50 *Andorka R.*: A társadalmi mobilitás változásai i. m. 78., 81.

51 Az alábbi adatokat ld. *Ladányi A.*: A felsőoktatás mennyiségi fejlődésének kérdéséhez. I. 650.

52 A kérdéssel tüzetesen foglalkozó Ladányi itt és más munkáiban is leginkább tartózkodik az értéktélettől. Mások, mint ismeretes, a további növekedés érdekében hazánk állítólagos nemzetközi lemaradására hivatkoztak, ezzel befolyásolva a tájékozatlan döntéshozókat; arra már Ladányi is utalt a rá jellemző finomsággal és óvatossággal, hogy a különböző ismérvek alapján készült nemzeti statisztikák egyszerű összevetése téves következtetésekre vezethet. Ld. pl. uo. 651–652.

1971-től azonban új túlnyomás jelentkezett és a kormányzat engedett; 1971–1975 között a hallgatói létszám 80 ezerről százezer fölé emelkedett, ezen belül a nappali tagozatos diákoké 53 ezerről 63 ezerre.

7. táblázat

Egyetemi és főiskolai hallgatók Magyarországon, 1966–1975

Tanév	Hallgatók száma	Ebből nappali
1966–1967	89 544	52 327
1967–1968	83 938	52 407
1968–1969	78 727	52 061
1969–1970	78 889	53 237
1970–1971	80 536	53 821
1971–1972	86 311	56 340
1972–1973	90 857	58 381
1973–1974	98 122	61 534
1974–1975	103 430	63 100

Mennyire volt indokolt vagy esetleg kevés az újabb növekedési hullám, azt a felsőoktatási szakemberek kimerítően vitatják. Feltehetően nem elsősorban tervszámok valósultak meg, hanem inkább az egyetemre törekvők nyomása (erre mutat a jogi és mezőgazdasági karok talán elkésett divatja) és az, hogy az ötvenes évek első fele demográfiai csúcsának gyermekei (korabeli elnevezéssel Ratkó-gyerekek) ekkor értek főiskolás korba. Más kérdés, hogy míg 1965–1971 között stagnálni, sőt csökkenni látszott az esti és levelező hallgatók száma, ezután váratlanul új növekedésnek indult, de már feltehetően nem korábbi funkcióját teljesítette – tehát egyrészt a már nem iskoláskorú fizikai dolgozók felső szintű képzését, majd pedig az ötvenes években az egyetemre fel nem vett ikszesek beengedését a tudomány váraiba –, hanem a nem-diplomás szellemi dolgozók, rendőrtisztek, más egyenruhások és az alsó szintű pedagógusok munka melletti diploma-szerzését. Ez a lehetőség, amely Weis Istvánt már az 1930-as években felháborította, mert úgy vélte, a munkateljesítmény rovására megy, nyilván a hetvenes években is kedvezmény volt, de nem a hátrányos osztályhelyzetűek részére, hanem mint osztályon *belüli* szolidaritás, amit lehetővé tett, hogy az íróasztaloknál a szükségesnél többen ültek s ezt a kényelmes helyzetet a bürokrácia védte és kihasználta.

Témánk szempontjából az a fontos, hogy egy ilyen túljelentkezés, társadalmi nyomás nem járt – mint régen mindig – a különböző érdekelt társadalmi rétegek és politikai képviselőik törekvésével mások kiszorítására, nemegyszer drasztikus eszközökkel, mert az összefonódó bürokrácia érdekérvényesítő képessége jobban érvényesült, mint a szervezett munkásságé, a Kádár-rendszer pedig rá jellemző módon mindinkább engedett a nyomásnak, mert fő célja az egyensúly biztosítása, az 1956-oshoz hasonló társadalmi robbanás elkerülése volt. Ennek az ára azonban az lett, hogy a nyugatinál jóval lassabban növekvő

bérialapot a gyorsan növekvő létszám miatt több diplomás kereső között kellett elosztani, ami mindinkább korlátozta az egy főre jutó jövedelmet. A biztos állás ára tehát (egy elég szűk jövedelmi elitet kivéve) a hasonló alkalmazású nyugati kollégáktól elmaradó jövedelem volt. Bizonyos beosztásokban ezt részben kompenzálni lehetett (korrupció, „hálapénz”, bérenkívüli juttatások), az ebből nem részesülő kategóriákban – az említett pedagógusok mellett önkormányzati stb. kistisztviselők, tudományos és más intézeti munkatársak – a reáljövedelem alacsony maradt, ami kihatott egyrészt a diplomától függetlenül alacsony társadalmi státusra, másrészt e kategóriák elnöiesedésére. Ez utóbbinak voltak negatív következményei, másrészt az új középosztályt a réginél nyitottabbá tette (pedagógus, irodista feleség, szakmunkás, majd kisvállalkozó férj stb.).

A kádári vezetés társadalomképe összehasonlíthatatlanul realisabb volt a Rákosiénál, bár anélkül, hogy feladta volna például a „proletárdiktatúra” ekkorra már nemcsak kiüresedett, de 1956 után nyilvánvalóan hazug jelszavát. A „proletárdiktatúra” bevallatlanul bár, de már csak valóság tartalom nélküli (s épp ezért kétségbevonhatatlan) hittétel volt. A hittétel tabu, aki vitatja, üldözendő eretnek, de a gyakorlatban csak formális szerepet játszik. Formális volt, de nem nélkülözhető: nemcsak Moszkva vigyázó szeme miatt, de hozzátartozott a proletár származású Kádár (és néhány alvezére) legitimitációjához.

Miután a magánvállalkozás a hatvanas években még szűkebb körre korlátozódott, az alakuló új középosztály nagyrészt közalkalmazott volt, tehát a bürokratikus masinéria része. Az új bürokrácia hatalom volt, de nem osztályhatalom. A bürokrácia nem osztály, a hatalom teljes átvételére alkalmatlan, bár öncélú hatalma növekedett az amorf társadalomban, a kiüresedett hatalmi térben, egy függő helyzetben levő országban, ahol eltompultak a klasszikus osztály- vagy rétegérdekek, mert érvényesítésükre nem nyílt mód, lassan az egypártrendszer is öncéllá vált, hiszen nem volt már cél, osztály, belső erő, amelynek érdekében az egypárt hatalmát érvényesítené.

Mikor ez az állapot a hetvenes évekre világossá vált, a politológiában elterjedt a Gyilasz nevéhez fűződő „új osztály” elmélet, majd miután kitudt, hogy ez a bátor, szókimondó jelszó nem szabatos, nálunk Konrád György és Szelényi Iván új hipotézist állítottak fel: „Az értelmiség útját az osztályhatalom felé”, fel-frissítve egy régi feltevést a középosztály uralmáról, amit már korábban többen meggyőzően cáfoltak.⁵³ Könyvük jelentősége nem is annyira elméleti volt, mint az, hogy megtörték a tabu (a „proletárdiktatúra”) bírálatának vagy akár elemzésének tilalmát, kiváltva ezzel a hatalom dühét és retorzióját – amint téziséük sem

53 Ld. pl. C. Wright Mills White Collarjának 13. fejezetét (The New Middle-Class. II.). Ugyanott Mills már a történelmi tapasztalat birtokában cáfolja azokat a szocialistákat, akik a „fejmunkásokban” a szocialista mozgalom potenciális második hadoszlopát látták. Konrád és Szelényi elméletéről bővebben ld. *Hajdu Tibor: Lehet-e uralkodó osztály az értelmiség?* Népszabadság 1990. jún. 9. 25.

annyira objektív vizsgálat eredménye, mint az egy párti diktatúrába beletörődő értelmiség haragos bírálata.⁵⁴

Az értelmiség azonban kvalitás, nem osztály, tehát nem is lehet képes osztályként harcolni. Része a bürokráciának, hivatalnoki, pedagógusi tevékenységet folytat, abból él, sőt esetleg azzal őrzi függetlenségét, hogy nem művészetét, értelmiségi mivoltát bocsátja áruba, de ezt a függetlenséget otthon hagyja, amikor a hivatalba indul. A diplomások, a fehérgallérosok (akik lehetnek értelmiségiek is) alkották a késői kádári konszolidáció államának (és mindinkább állampártjának is) káderállományát.

Más a helyzet az új, amerikai típusú középosztály kialakulásával, amely nem marxi értelemben vett osztály, tehát nem gyakorolhat „osztályhatalmat” sem, de a jólét növekedésével a társadalom mind nagyobb részét foglalja magában.⁵⁵

Semmiképpen sem akarnám idillikus állapotként feltüntetni ezzel az 1962–1963-at követő évtizedet; bár a hatalom tehetlensége kis szabadságokat terem, de ennek oka a perspektíva hiánya volt, az pedig elsősorban nem a magyar hatalmi elit botladozásaira, hanem külső okra: a megszálló hatalom kiszámíthatatlanságára vezethető vissza.

Bárhogyan is vélekedjünk az 1963–1973 közti klasszikus kádárizmusról és reformjairól, nem feledhetjük, hogy ez csak olyan átmenet volt, amely zsákutcába vezetett; ekkor érlelődött meg a később kibontakozó krízis, de ezt az új középosztály még éppúgy nem érzékelte, ahogyan a legtöbb külföldi megfigyelő sem.

Kitekintés

1972–1973 baljós fordulóján moszkvai nyomásra, de talán nem egészen Kádár kedve ellenére visszarendeződési akció indult meg a megengedhető kereteken túllépő reformok és liberalizálás ellen. Ennek az ismert, bár megíratlan történet-

54 Szelényi Iván későbbi kutatásai alapján részben revideálta az új osztály, ill. az értelmiségi osztályuralom fogalmát. (Szelényi Iván: Új osztály, állam, politika. Bp. 1990., e kötetben különösen A kelet-európai újosztály-stratégia távlati és korlátai: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* önkritikus felülvizsgálata c. tanulmány. Ld. i. m. 51–98.) Ebben Szelényi fenntartja ugyan újosztály-konceptiójukat, mint lehetőséget, de olyant, ami felett talán eljárt az idő – észrevéve, hogy a hatalom már inkább az új vállalkozói réteg felé orientálódik, mint az „értelmiség” felé. Ez esetleg a kapitalizmushoz való visszatéréshez vezethet, ami a bürokrácia öngyilkossága – azt még ekkor sem akarta elhinni Szelényi, hogy maga a „bürokrácia”, az uralkodó elit menekülhet a kapitalizmusba, vagy ha igen, ebbe a munkásosztály egykönnyen belenyugszik.

55 Zavart okoz, ha a történeti vagy szociológiai irodalomban úgy használják a középosztály fogalmát, hogy nem különböztetik meg régi, európai, nálunk különösen a Horthy-korszakban használatos értelmezését az amerikaiétól, ami nem társadalmi erőt jelent, hanem a viszonylagos jólétben élők összességét, vállalkozót, farmert, tisztviselőt, de szakmunkást is beleértve. A kialakuló „új középosztály” fogalmát az utóbbi értelemben használom, ami azt is jelenti, hogy nem egységes, esetleg hatalomra törő érdekközösség, hatalom csak annyiban, hogy a fejlettebb országokban a választók többségét adja. Mindenesetre tudjuk, hogy micsoda, míg az „értelmiség” fogalmát megszokásból mint társadalmi, politikai erőt használni a történeti, szociológiai irodalomban vagy a mai Magyarországon „Bildungsbürgertumról” írni, csak fogalomzavart kelthet.

nek, mely néhány éven belül teljes kudarccal végződött, most csak arra a kérdésre utalnék: miért dögölt be néhány év alatt a meghirdetett „munkáspolitiká”?

Az új irányzat nem új társadalmi egyensúlyra törekedett, hanem megpróbált visszanyúlni az ötvenes évekhez, amikor a vezetés a szovjet hadsereg mellett valamennyire még a sok tekintetben kedvezményezett munkásságra támaszkodhatott. Az a munkásbázis azonban már nem létezett és a létező munkásosztálynak nem tudtak olyat nyújtani, ami a rendszer aktív hívévé változtatta volna. A sajtóban jelentkező proli-demagógiát nem követte igazi fordulat, a tollasodó, építkező parasztság elleni rendszabályok mellett nem is lett volna anyagi alap a visszatérésre a munkásság korábbi, a fehérgallérosokénál kedvezőbb bérezéséhez és kedvezményeihez, amelyek a hatvanas évek második felére minimálisra zsugorodtak. A fiatal szakmunkások kevés közösséget éreztek az egykori munkáskaderekkel, a Rózsadombról nehéz volt hitelesen munkáspolitikát hirdetni. A „munkáspolitiká” egyetlen valós eredménye az lett, hogy a mezőgazdaságban, különösen az állattenyésztésben gyorsan sikerült látványos károkat okozni. Hogy a munkásságot valóban aktivizálják, a szerkesztőségekben fogalmazott „munkásleveleken” túl akár szakszervezeteik érdemi erősítésével, arra komoly kísérlet sem történt. Nem mérséklődött a szakmunkások, illetve a segéd- és betanított munkások közti társadalmi, kulturális, mobilitási distancia, utóbbiak nem zárkóztak fel a szakmunkássághoz, sőt a presztízs-ranglétra legaljára kerültek, közülük továbbra is kevesen jutottak szellemi pályára.

A reform-értelmiség, a „demokratikus ellenzék” eltávolítása a szellemi munkahelyekről inkább rokonszenvet, mint ellenszenvet ébresztett a célszemélyek iránt, a munkához való jog társadalmában elbocsátásokkal csak bosszantani lehetett a kiszemelteket, tönkretenni nem. Ezért a mind nagyvonalúbban felajánlott útlevelek, a konkurencia fájdmára, nem vezettek a korábbiakat csak megközelítő új értelmiségi emigrációs hullámhoz, pedig a mégiscsak kipiszkáltak nyugati sikerei vonzóak lehettek volna.

Sőt úgy tűnik, lassan kinyílt az ötvenes években, majd 1956 után még szorosabban elzárt szelep: a diplomások egyre könnyebben kaptak nyugati ösztöndíjakat és útlevelet. Ezt lehetővé tette, hogy kevesen éltek a talán tudatosan felkínált lehetőséggel – a végleges távozásával, pedig sokuknak lett volna rá okuk. Miért – ezt kutassák a politológusok, de tény, hogy nem került sor 1973-ig sem nagyobb diplomás csoportok elleni kizorító lépésekre, sem nagyobb mérvű „disszidálásra”, noha a munkanélküliség megakadályozásának, a társadalmi béke fenntartásának egyik eszköze a diplomások jövedelmének alacsony szinten tartása volt. Hogy ezt a legtöbben elviselhetőnek érezték, annak különböző okai lehettek.

A munkás-diákok preferálására tett, a szakérettségire és más könnyítésekre emlékeztető gyenge kísérletek érdektelenségbe fulladtak, az ilyesminek nem volt értéke már az álláspiacon. A hivatalos statisztika szerint 1972-től 1976-ig 37,8%-ról 42,5%-ra sikerült emelni a fizikai dolgozók főiskolás gyermekeinek arányát, legalábbis papíron. (Néhány év eltelte után mindenestre visszaállt az előző aránymutató.) Sőt a levelező hallgatók száma is csökkent a hetvenes évek

második felében, miközben több mint tíz százalékkal nőtt, de már inkább a munkaerőpiac, mint a tervezés által vezérelve az elsőéves nappali és esti tagozatos hallgatók száma.⁵⁶ Ami valóban kifejtette hatását, az az „esélyegyenlőség” negatív oldala: a mobilitás ha korlátozottan fennmaradt is a lehetősége, a háború előttire vetette vissza a munkás helyét a presztízs (és fizetési) létrán, romlott a szakmunkásképzés presztízse, a felfelé nyitottabbá vált munkásságból a rendszerváltás politikai szabadsága sem emelt ki eddig új Garami Ernőket, Bokányi Dezsőket, Vági Istvánokat vagy Kádár Jánosokat.

A „munkáspolitikai” magukra a munkásokra gyakorolta a legkisebb hatást. Erre mutat, hogy a fiatal szakmunkások közül egyre kevesebben jelentkeztek párttagnak, a pártapparátus minden erőlködése ellenére. A Politikai Bizottság 1978. áprilisi határozata a párttagság összetételéről egyszerűen elhallgatja a hivatalos pártstatisztika számszerű adatait, helyettük olyan általánosságokat közölve: „ismert jelenség, hogy a fizikai dolgozók – elsősorban a munkások – maguk nem jelentkeznek, szólítani kell őket a belépésre, a szellemi dolgozókat azonban sok helyen a kívánt arányok biztosítása érdekében vissza kell tartani és így körükben szinte sorban állás tapasztalható a tagfelvételle”.⁵⁷

Annyi konkrétumot tudhatunk meg, érthetően részletezés nélkül, hogy az 1975–1978 között eltelt három évben felvett új tagok közül „56% fizikai dolgozó, 60 százalék harminc év alatti”.⁵⁸ Ezt az adatot legalábbis kétséssé teszi a néhány héttel korábbi KB-határozat a mezőgazdaság helyzetéről, amely szerint „a szövetkezeti dolgozók 10 százaléka párttag, kétharmad részük fizikai munkát végző vagy”⁵⁹ a termelés közvetlen irányításában dolgozik”.⁶⁰ Ebből, ha a termelőszövetkezetekben dolgozók létszámát kerekén egymillióra tesszük, nem nehéz kikövetkeztetni, hogy a párttagság 4–5%-a, az állami gazdaságokkal 5–6%-a lehetett mezőgazdasági fizikai dolgozó (szemben az 1948-as 18%-kal), vagyis 1970-hez képest másfélszeresére kellett volna nőni a belépő ipari munkások arányának – noha növekedésről sehol sincs szó a hivatalos megnyilatkozásokban. Ellenkezőleg, a fizikai munkás párttagok száma lassan, de folyamatosan csökkent, különösen, ha a nyugdíjasokat nem számítjuk közéjük, mint a manipulált statisztikák, akkor a nyolcvanas évek végére a tagság legfeljebb egyharmada lehetett fizikai dolgozó.⁶¹

A politika 1978 után megállt félúton, kis egyet jobbra – egyet balra tánclepeiseivel nem ért el semmit. Az emberek – munkások, parasztok vagy diplomások – mindinkább megtalálták az egyéni érvényesülés módját az ellentmondásos

56 *Ladányi A.*: A felsőoktatás mennyiségi fejlődésének kérdéséhez. I. i. m. 650.

57 *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980.* Szerk. Vass Henrik. Bp. 1983. 752.

58 I. m. 775.

59 A kiemelés tőlem. H. T.

60 *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980.* i. m. 722.

61 *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1985–1989.* Szerk. Vass Henrik. Bp. 1994. 477.

rendeletek hézagai között. A hatalom pedig lassan, de biztosan sodródott a csőd felé. Kevés eredménnyel járt az a próbálkozás, hogy az új középosztályt a régi ellen hecceljék; ha volt is még averzió és életmódbeli különbség, az összeolvadás előrehaladt, igazi érdekellentét kevés maradt már. Új érdekek munkáltak a kiüresedett régi jelszavak mögött.

Jelentős irodalom tárgyalja azt a kérdést, hogy a rendszerváltás utáni új elitnek milyen és mekkora része került ki a „régii” vagyis a Kádár alatti vezetők közül;⁶² természetesen nagy része, ezt senki sem vitatja. Itt csupán arra szeretnék utalni: a nyolcvanas évek elitje sem előzmény nélküli, hiszen már jelentős mértékben felvette magába az 1945 előtti uralkodó elit gyermekeit, akik megfelelő nyelvtudást, viselkedési normákat, tudás- és kapcsolati tőkét is örököltek az immár obligát diploma mellé. Felfogás kérdése, hogy őket melyik elitbe soroljuk: a két háború közötti főtisztviselő fiának nehéz próbákat kellett kiállni, hogy beérje versenytársait, de ha pártonkívüli maradt és csak a „második sorban” állt a nyolcvanas években, mint igazgató, ügyvéd, egyetemi oktató, minisztériumi főtisztviselő, könnyen kerülhetett az „első sorba” a rendszerváltás után. Ahol az állampárttól való formai függetlenségükre hivatkozva önállósíthatják magukat közelmúltjuktól és a régmúlthoz menekülve a történelmi középosztály örökösei-ként lépnek fel – nem is jogosulatlanul. A „második sorban” és lejjebb mégis az összefonódás ereje a döntő.

A lakatos fiából, akinek a nagyapja is lakatos volt, ma is lehet diplomás; ám bár ennek százalékos valószínűsége csökken. Hiszen a fejlett tőkés országokban ugyancsak az elitből lehet legkönnyebben bejutni az elitbe, hogy csak Bourdieu és munkatársai ismert kutatásaira utaljunk.⁶³ A fizikai dolgozók gyermekeinek bejuttatására az egyetemre a nyolcvanas években főleg a frázisok szintjén történtek erőfeszítések, ezért lényeges változásra a rendszerváltás után már nem került sor. Egy 2000-ben végzett felmérés szerint a diplomás szülőktől származó érettségizettek kétharmada kerül be a felsőoktatásba, a szakmunkás származásúak mintegy 30, az általános iskolát végzett szülők érettségizett gyermekeinek alig több mint 20%-a. A főiskolai létszámnövekedés jelentősen javította a főiskolát vagy középiskolát végzett szülők gyermekeinek esélyét a kilencvenes évekhez képest, a szakmunkás származásúakét kisebb mértékben, az általános iskolát sem végzett szülők érettségizett gyermekeinek továbbtanulási esélye viszont

62 Jól áttekinthető nemzetközi összefoglalást ad pl. *Szelényi Iván–Szelényi Szonja*: Elitecirkuláció vagy elitreprodukción. In: Társadalmi riport 1996. Szerk. Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György. Bp. 1996. 475. és köv.

63 Bourdieu meghatározása szerint a középkorban az egyház szentesítette a hatalmasok hatalmát, a fejlett kapitalizmusban „az iskola veszi át a társadalmi különbségek szentesítésének munkáját”. (The State i. m. X.) Az állam pedig „a szimbolikus hitel” központi bankja, amely a diplomásokat „kiszignálja a helyükre”. (I. m. XVII. – Nyilván szójáték: a „credit” a bankban hitel, az iskolában érdemjegyet jelent.) Könyvében és más munkáiban számos példán mutatja be, hogyan preferálja a francia elit-főiskolák és középiskolák versenyvizsga-módszere az előkelők, párizsiak és a hatalom ízlésének megfelelők kiválasztását. (Nálunk ilyen módszerességről nem lehet beszélni: a kommunista kísérlet rövid ideig tartott, a mai még csak rövid ideje tart.)

ugyanúgy 20%, mint a nyolcvanas vagy kilencvenes években volt.⁶⁴ (A kép még sötétebb lesz, ha meggondoljuk, hogy fél évszázada még a szülők kis hányadának volt csak magasabb iskolai végzettsége, ma már ezek az arányok csökkenő mobilitást jeleznek, mégpedig az európai átlaghoz képest is.⁶⁵) Az intragenerációs mobilitás is csökkent, különösen a felfelé irányuló.

Tehát az „alulról” jövők relatíve egyre kisebb esélyeit nálunk is alig ellensúlyozza az egyetemi létszám s következésképpen a diplomás állások számának rohamos növekedése. 1990-től 2002-ig 2½-szeresére (2003-ban kétszáznegyezerre) nőtt a nappali tagozatos egyetemisták és főiskolások száma, míg az esti, levelező, távoktatásban résztvevők száma 32 ezerről különböző adatok szerint a 2003–2004-es tanévre 162 ezerre nőtt.⁶⁶ Többségük főiskolás, mert az új főiskolai szakok egy részét könnyű elvégezni. A rendszerváltás utáni főiskolás-többség harmada-negyede tanult olyan szakon, amely azelőtt nem számított értelmiségi vagy diplomás hivatásnak.⁶⁷ (A felsőoktatásban tanulók számával párhuzamosan növekszik a jelentkeztettek, de felvételt nem nyertek száma.⁶⁸ Érdemes lenne megvizsgálni utóbbiak szociális és a szülők iskolai végzettsége szerinti összetételét.) Ennek a trendnek és a szellemi munka iránt reálisan is növekvő igénynek következtében a diplomás dolgozók aránya az 1973-as 5,7%-ról 2005-re 21,2%-ra növekedett.⁶⁹ Óriási ugrás még akkor is, ha feltételezzük, hogy ha fel tudnánk mérni, mennyi belőle bizonyos szakmák átminősítése, az valós értékét valamivel mérsékelné, ha a diplomák számát nem is. Eddig még nálunk gazdagabb országokban sem került sor a társadalmi egyensúlyt megbontó diplomás munkanélküliségre, nálunk is a diplomások között a legalacsonyabb a munkanélküliek aránya (2001-ben másfél %, 2005-ben 2,8% körül), ami nemzetközi vagy európai uniós összehasonlításban is feltűnően kedvező,⁷⁰ kérdés, hogy meddig? (Összehasonlításképpen: 2005-ben 36 főiskolát végzett dolgozóra jutott egy munkanélküli, ugyanakkor, amikor 11 szakmunkásképzőt vagy szakiskolát végzett szakmunkásra jutott egy hasonló végzettségű munkanélküli.⁷¹ Ez jelzi a diplomások és szakmunkások érdekérvényesítő képessége közti különbséget ma.)

64 Társadalmi helyzetkép 2003. Szerk. Bukodi Erzsébet. Bp. 2004. 51.

65 I. m. 234–235.

66 I. m. 36.; Oktatási adatok. (Előzetes adatok) 2004–2005. Bp. 2005. 25. (A friss adatokat az arányok érzékeltetésére, tájékoztató jelleggel közlöm; a számítási alapok módosulása, pontosítás, az oktatási rendszer átszervezései miatt későbbi kiadványokban esetleg néhány százalékos eltéréssel jelenhetnek majd meg.)

67 Oktatási adatok i. m. 25.

68 I. m. 23.

69 Magyar Statisztikai Zsebkönyv 2005. Összeáll. Bisztrai Tibor–Bogárné Berta Judit–Friedmann Ibolya–Kolozsvári Zsuzsanna–Kulcsárné Gottschall Magdolna. Bp. 2006. 36. – A közalkalmazottak száma természetesen nagymértékben csökkent a rendszerváltás előtti helyzethez képest, amikor a legtöbb diplomás közalkalmazott volt. Érdekes lenne összemérni a II. világháború előtti diplomás közalkalmazottak számát a maival, ez azonban, tekintettel a hivatali, szakmai struktúra módosulásaira, külön elemzést igényelne.

70 Társadalmi helyzetkép 2003. i. m. 47

71 Magyar Statisztikai Zsebkönyv 2005. i. m. 36.

Ha derűlátóan feltételezzük, hogy a múltbeli értelmiségi munkanélküliség és a belőle fakadó társadalmi konfliktusok főleg az elmaradottság és a bezártság termékei voltak, akkor reménykedhetünk a jövőre nézve. Különösen azért, mert amennyire ez ma mérhető, a rendszerváltás után nagymértékben nőtt a külföldön karrierlehetőséget kereső magyar diplomások száma. Hogy közülük hányan térnek néhány év után haza, hányan választják az országok közti kétlakiságot és hányat veszítünk el végleg, az csak évek múlva fog kiderülni (amint az is később dől el, hogy a nagymérvű távozás normális európai migráció, vagy hátrányos nemzeti szempontból). Talán egyensúlyt teremt a brain drain, a kiművelt emberfők menekülése.⁷² Vagy beteljesedik Laky Dezső akadémikus, a neves statisztikus 1930-ban elhangzott ironikus jóslata:⁷³ ha majd a diplomások, illetve az érettségizettek száma meghaladja a betölthető szellemi munkahelyekét, megszűnik a bizonyítvány állás-biztosíték lenni, tehát nem szaporítják az állásokat a diplomások számával egyenes arányban; az állások betöltésénél ismét a rátermettség számít. Ki tudja, talán ez az esélyegyenlőség útja.

TIBOR HAJDU

SOCIAL EFFECTS OF THE NUMERICAL GROWTH OF PROFESSIONAL CLASSES IN THE 1950'S AND 1960'S

This study is continuation of an essay published in the last issue of *Történelmi Szemle* [Historical Review], and that of the author's earlier publications dealing with the growth in the number of professionals in Hungary in the 20th century. The studies are based on the assumption that the relative "overproduction" of professionals starting at the beginning of the 20th century, led to discrimination – due to the actual political situation between 1919 and 1956 – as specific groups of the graduates were excluded from offices appropriate to their qualifications, or were even forced to leave the country on 5–6 historical occasions.

The present essay analyses numerically the last great exodus of the professionals in 1956. It points out that the number of white collar workers kept growing even later (in 1930 white collar workers constituted 7% of the employed, but in 1973 they constituted 24%; and university graduates composed 1,8% of the employee, while they composed 5,7% in 1973), but in spite of this, no similar discrimination, mass unemployment or mass emigration of the graduates occurred over the sixties and seventies.

72 Erről a legújabb adatokat ld. *Csanády Márton–Személyi László*: Brain drain. Közelkép a diplomás magyarokról. *Századvég* 2006. 3. sz. 79–122.

73 *Laky Dezső*: Az értelmiség válságának gazdasági és társadalmi háttere. [Előadás a Magyar Társadalomtudományi Társulat 1930. február–márciusi ankétján.] In: *Az értelmiség válsága. A Magyar Társadalomtudományi Társulat értekezlete*. Bp. 1931. (Társadalomtudományi füzetek 14–16.) 28–49. – Az előadás ma is tanulságos áttekintést ad a diplomás túltermelés történelmi tendenciáiról.

It can be explained by the changes in the social and employment systems, the growth of bureaucracy and working places. Secondly, while the difference between the “old” and “new” middle classes both in terms of politics and social origin was considerable following the World War II, they began to resemble each other since the beginning of the 1960s. This finally resulted in the disappearance of the “workers’ characteristics” of the ruling communist party. A new type of middle class has thus been established which was getting more populous, and may be distinguished from the American pattern. With this both the educational and social differences between white collar and blue collar workers also grew especially due to the political shift of 1989.

The author’s propositions are based on a lots of significant, recently published literature of social history, sociology and statistics.